

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 35 (16493)

2002 чылдың
МАРТ 26,
вторник

Ат салган
шагы 19.30

Садар өртээ
3 рубль.

Байыр чеди-ришишкиннери

Хүндүлүг Шериг-оол
Дизижикивич!

Тыва Республиканың Чазак Даргазынга сонгутканыңар-биле Россия Федерациязының Чазаның болгаш бодумнуң өмүнээмден Силерге чүректиң ханызындан изиг байыр чедирдим!

Бо бедик болгаш хары-салгалыг албан-дужаалга ажылдап тура, девискээрниң экономиказын уламынай хөгжүдеринге, чоннуң амьдырал деңгелин бедиринге чедишишкиннерлиг болурунарны күзедим.

Силерге болгаш республиканың бүгү чонунга ааскежикти, чедишишкиннерни күзедим.

Россия
Федерациязының
Чазаның Даргазы
М.КАСЬЯНОВ.

Россия Федерациязының Чазаның Даргазы Михаил Касьянов албан-чоруну кылып, Моолда чедер берген. Чазак Даргазы Моолдун удуртукчулары-биле россия-моол кызыгаар айттырып, ольшкаш МАР-ның мурнундагы ССРЭ-ге 11 млрд., а Россияга 9 млн. доллар ерезиниң айттырылганын чугаалажыр.

Россияның М.Касьянов баштаан Чазак делегациязының составында Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак база кирген болгаш Улан-Баторда чедер берген.

Хүндүлүг Шериг-оол
Дизижикивич!

Тыва Республиканың дээди албан-дужаалыга сонгутканыңар дээш чүректиң ханызындан байыр чедирдим! Студент чангыс бөлүккө кады өөренип чорааным дээш чоргаарланып ор мен. Силерниң мерген удуртулганар-биле Тыва Республика чечектелип турзун, а Силерге быжыг кадыкшылды, ааскежиин күзедим.

Москвада
К.А.Тимирязев аттыг
көдээ ажыл-агый
академиязының
ректору
В.С.ФИЛИМОНОВ.

ТР-ниң Чазанда

БО ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 15-ТЕН МАЙ 15-КЕ ЧЕДИР ӨРТ АЙЫЫЛЫН БОЛДУРБАС АЙНЫ ЧАРЛААН

Тыва Республиканың Чазана Тыва Республиканың девискээринге өрт айыылынга удур айны чарлаар дугайында №151 доктаалды 2002 чылдың март 21-де хүлээп алган.

Часкы-чайгы өрт айыылының үези келгенин холбаштыр база өнчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң объектилеринин өртке удур камгалалын быжыглаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазана:

1. 2002 чылдың апрель 15-тен май 15-ке чедир үеде Тыва Республиканың девискээринге өрт айыылын болдурбас айны чарлаан.

2. Өрт айыылын болдурбас айны эрттирерин организаастаарын Россияның ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле күрүнениң өртке удур албан эргелелинге дааскан.

3. Өрт айыылын болдурбас айны эрттирерин организаастаарын Тыва Республиканың яамыларынга, күрүне комитеттеринге, ведомстволарына айткан.

4. Өрт айыылын болдурбас талазы-биле айны эрттирерин кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларына сумелээн.

5. Күрүнениң "Тыва" телерадиокомпаниязы өрт айыылы болдурбас айны эрттирерин турарының дугайында "төгерик столду" халас организаастаар.

Бо доктаалдың күүселдезин контролдаарын ТР-ниң Чазак Аппаратының контроль эргелелинге дааскан.

Үндүрүг айтырыы

ТҮҢНЭЛДЕРНИ ҮНДҮРҮП ТУРГАШ...

Экономистер 2001 чылдың түңнелдерин үндүрүп тургаш, чурттун экономиказы быжыг байдалда турарын демдеглээн.

Оон бадыткалы кылдыр чурт-тун үндүрүг ажылдакчылары күрүне бюджетиниң планын онаалдаларын 2001 чылда ажыр күүсеткенер. Ынчалза-даа 2002 чылдың баштайгы айларының түңнелдери-биле алырга, февраль айның планын Россияның үндүрүг органнары чогуур ужурлуг деңгелге күүсетпээн.

Планын даалганың күүсетинмейн барганының бир кол чылдагааны — күстен эгелеп чурттун экономиказының көргүзүглериниң деңгелиниң кудулаанында. Ол дугайында РФ-тин Президентизи В.В.Путин бодунун чугаазынга демдеглээн.

Чоокта чаа болган селектор хуралга РФ-тин Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының сайыды Г.Букаев планын ыяап-ла күүседир сорулганы үндүрүг ажылдакчыларының мурнунга салган. Ол ышкаш февраль айның планын даалганы тус черлерде эргелелдерниң хей кези күүсетпейн барганын сайт айткан.

Ынчалза-даа өске девискээрлерге бодаарга, Тываның үндүрүг органнары январь-февраль айларның планнарын күүседиптер аргалыг болганы өөрүнчүг. Каттышкан бюджетче

кирер үндүрүглер болгаш чыылдалар планын үндүрүг ажылдакчылары 123,1 хууга күүсеткен, федералдыг бюджет-тин планын 188,4 тус черниң 103,9 хууларга, республика бюджетиниң планын 107,1 хууга күүсеткен.

Ынчангаш февраль айда республиканың каттышкан бюджетинче 57,5 млн.рубльди кирген. Эрткен чылга деңгээрге, 24,6 млн.рубль хейнү чыгган. Федералдыг бюджетче 12,2 млн.рубль кирген. А Тываның тус чер бюджетиде 32,7 млн.рубль үндүрүглер болгаш чыылдаларны алган.

Чыгдынмайн баарындан сестип турганы, чангыс аай социал үндүрүгнү талазы-биле планын онаалдаларны үндүрүг чыкчылары бо чылдың ийи айларында күүседир аргалыг болган. Март 1-ниң хүнүнде үндүрүгке кирген 189,7 млн.рубльди бюджетче шилчиткен. Бо хүннерде үндүрүг ажылдакчылары бирги кварталдың планын онаалдазын күүседир сорулга-биле бүгү-ле бар курлавырларны дилеп, аргаларны ажыглап турар.

Борис МОНГУШ.

Редакторнун булуну

ТИИЛЕКЧИЛЕР КЫМНАРЫЛ?

Солун ажылдакчыларының кол-ла даяныр чүүлү — номчукчулар. Оларның сонуургалы улгадып, солунну хей чагыдып ап турар-ла болза, солун ажылдакчыларының ажылының түңнели оон көстүп, бүдүрүп турар продукциязының шынарын, бижип турар материалдарының уткашынары чонга дээштиг болурун кызыдар апаары чугаажок. Үе удаар эвес, бо чаа чылдың бирги кварталы төнүп турары бо, дөрт хонгаш, чаа квартал эгелээр.

Эрткен чылын "Шын" солуннун шаңналы дээш чагыдылга үезинде конкурс чарлаан турган бис. Март 25-те болуп эрткен редколлегия хуралына хей чагыдылгалыг кожууннарны адап, шаңнап-мактаар талазы-биле улуг чугааны кылдывыс.

эртирерин турар бис, чамдык кожууннарның чурттакчылары хей-даа болза, чагыдылганы эвээш болуп артыпшаан. Чижээ, Чөөн-Хемчик — улуг кожуун, а чагыдылганы — 630, а Бай-Тайга чурттакчы чону эвээш-даа

Редколлегия бирги черни кымга-даа бербес деп шиитпирлээн. Ийиги черни Бай-Тайганың почта эргелели ап, 800 рубль-биле шаңнаткан. Үшкү черни Сүт-Хөл, Улуг-Хем почта эргелелдери үлежип, 600-600 рубльди алырлар. Конкурстун негелдезин езугаар Чөөн-Хемчик, Эрзин почта эргелелдери тускай шаңналга, 300-300 рубльге төлептиг болганнар.

болза, база-ла ол хире (630 экземпляр) чагыдылгалыг. Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Тожуда 109-130 экземпляр чагыдылгалыг болурга, почта эргелелдери сонуургал чок болганы ол бе деп, бодал төрүттүнүп келир. Өвүр, Чаа-Хөл, Кызыл кожууннарда почта эргелелдери чок болганындан чонга солун үезинде четпес, неделяда 1-2 катап кээр солун кымга херек деп, солуннун чартык чылда өртээ база чиик эвес-ле болгай. Ынчангаш үстүнде адааным кожууннарның чагырыкчылары, суму, суур чагырыкчылары чон солунну үезинде ап номчуп турары-биле кады ажылдакчылары кылып боор деп идегеп олур мен.

Конкурстун кол сорулгазы — кожуун бүрүзүнге 1000-дан хей номчукчулуг болуру турган. Ынчалза-даа кожууннарның почта эргелелдери чедир ажылдап шыдаваан.

Редколлегия бирги черни кымга-даа бербес деп шиитпирлээн. Ийиги черни Бай-Тайганың почта эргелели ап, 800 рубль-биле шаңнаткан. Үшкү черни Сүт-Хөл, Улуг-Хем почта эргелелдери үлежип, 600-600 рубльди алырлар. Конкурстун негелдезин езугаар Чөөн-Хемчик, Эрзин почта эргелелдери тускай шаңналга, 300-300 рубльге төлептиг болганнар. Конкурсту ийи дугаар чыл

Тиилекчилерге байыр чедирип, дараазында чагыдып алыкчыларыңар хей-ле болзунам деп күзедим. Хоорайның, суурнун өреге бүрүзү "Шын" солуннун болуру-биле кады ажылдакчыгаже силерни чалап тур бис, почтачылар.

Светлана МОНГУШ.

Байыр чедиршишкннери — чаа ажыл-херектерже кыйы

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңга Ш.Д.Ооржактың соңгутканынга холбаштыр аңаа чүректің ханызындан байыр чедирген болгаш күзээшкннерни кылган телеграммаларның кээри уламчылап турар. Байыр чедиргеннер болза:

- Швецова Л.И.** – Москва хоорайның Чазак Даргазының бирги оралакчызы.
- Ткаченко П.Ф.** – РФ-тиң ФХ-ниң Федерация Чөвүлелиниң Аппарадының удуртукчузу.
- Авалишвили Г.Д.** – РФ-тиң одаар чүүл болгаш энергетика сайыдының бирги оралакчызы.
- Тринога М.И.** – РФ-тиң Чазак Аппарадының удуртукчунун оралакчызы.
- Коренев Н.Г.** – РФ-тиң Чазаның девискээрлерни хөгжүдөр департаментизинин начальниги.
- Дерковский О.** – РФ-тиң Моолда элчини.
- Дарькин С.М.** – Приморье крайның губернатору.
- Иванков В.И.** – «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның кууском даргазы.
- Лапшин М.И.** – Алтай Республиканың баштыңы.
- Магомедов М.** – Дагестан Республиканың күрүне чөвүлелиниң даргазы.
- Девяшин А.В.** – «Сибирь ОВК» (ААН) деп КБ-ниң баштаар чериниң даргазы.
- Кыжкннеев Афанасий** – Абакан хоорай.
- Честин И.Е.** – Делегейиниң бойдус фондузунда Россияның төлээлелге чериниң директору.
- Ромакин-Румянцев** – Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң даргазы.
- Доктор Мальфред Пибль** – «Норман-Равена» фирманың эргелекчизи.
- Перешлици В.Н.** – «Конкор» деп садыг компаниязының (ХАН-ның) чингине директору.
- Щапов Ю.С.** – Хакасия Республикада «Ховуда уургай» деп ХАН-ның чингине директору.
- Ооржак Н.Ч.** – Кызыл кожуун чагыргазының даргазы.
- Долгар С.К.** – Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы.
- Достай С.М.** – ТР-ниң күрүнениң ветеринария албанының удуртукчузу.
- Чадаананың хөмүр-даш уургайының коллективи.**
- Ондар Б.С.** – чогаалчы, Сүт-Аксы суур, Сүт-Хөл кожуун.
- Чигунекова Л.Г.** – Кызыл хоорай, күш-ажылдың хоочуну.
- Галина болгаш Василий Монгуштар** – Кызыл хоорай.
- Туляковтарның, Саңгыл-оолдарның, Монгуштарның, Донгактарның өг-бүлелери** – Кызыл хоорай.
- Камаа О.К.** – болчукчу, Хову-Аксы суур.
- Румянцевтер, Золотухинер, Пряхиннер, Буйдтиновтар** – Шагаан-Арыг хоорай.
- Товарищтай Л.М., Ч.Х.** – Кызыл хоорай.
- Бервенева Ольга** – Москва хоорай.
- Дружинкина, Афанаскина** – күш-ажылдың хоочуннары, Кызыл хоорай.
- Эрдынеева Л.С.** – Москва хоорай.
- Раиса Мынчаа-Ендан** – Санкт-Петербург хоорай.

Кадык камгалал яамызынга ДИЛЕГ

Найысылал Кызылтывыс чылдан чылче чагайжыттынып, сайзырап, чурттакчы чону көвүдөп олурары билдингир. Амгы үеде чурттакчыларның саны 120 муң кижичеткен. Хоорайда 2 поликлиника бар. Бирээзи Шетинкин-Кравченко кудумчузунда «төптө», ескези – хоорайның чөөн чүгүнде «Первомайская» дээр автобус доктаар черде.

Төптө чурттап турар чурттакчыларга эмчилээри хала чок. Адоо аэропорт бети – «Южный» микрорайон, «Автоорук» техникум чоогунун чурттакчылары хоорайны кежир «кылаштааш», «Восток» ындайда поликлиникага чедер. Автобустаан-даа дижит, аай-дедир аргыжылгага 10 рубль үнер. Эмчи: «ону-мону экел» дээр болза, оруун ийи дакпыр узаар. Акша-шалыңы эвээш, пенсионер, хей ажы-төлдүг, аарыг-аржык улуска арай черле берге-дир. Шинчилге эртерде чаңгыс, ийи хонук эвес, бир неделя иштинде чоруп кээр-дир.

Ынчангаш хүндүлүг сайыды-вис! Хоорай чурттакчыларын ийи дең кезекке чаргаш, «даштыг хавак» улузун хоорайның бир дугаар, Мугурдан ыңай улусту ийги поликлиникаларга шинчидип эмнедириниң аргазын тургузуп бээрин диледивис.

Седип МОНГАЛ,
Кызыл хоорайда 4,5 микрорайоннарның чурттакчыларының даасканы-биле.

Чагаалар аразындан ОЛ ЭВЕС БОЛЗА...

Силерниң солунунарның доктаамал номчукчузу болзум-даа, редакцияже чагаа бижип көрбээн мен. Ынчалза-даа бо чагааны чүрээмниң албадалы-биле бижип олур мен.

Улуг орус чогаалчы Н.Островский «Чуртталга дээрге кижиниң эң-не үнелиг байлаа болгаш чурттап эртер назынында чүгле чаңгыс катап чаяттынар болганда, ону черле бо чырык өртемчей кырынга бодунун ат-алдарын бужартатпайн, төлөптүг кылдыр чурттап каары болур» дээн сөстери меңээ школачы чылдарымдан эгелээш, бо назынымга чедир оруум айтыкчызы бооп чоруур. Ынчангаш бо сөстөргө дүүштүр чырык чер кырынга база-ла төлөптүг, мезүлүг кижилер чурттап чоруур дээрзин бодум хуумда көрүп чор мен.

Ындыгларның санынга бистиң Мөрен суму чагыргазының даргазы Антонина Иргитовна Кууларны хамаарыштырып оарым бо. Антонина Иргитовнаны мен аныяк-чалы чылдарындан бээр кады удурттур-баштаар ажилдарга ажилдап чорааш, эскерип келдим. Ол ажылынга ээ харысалгазы улуг, негелделиг, ак сеткилдиг болгаш чоннун херээ дээш бодунун амыр-дыжын безин уттупкаш, кижилерге буяныг, биче сеткилин өргүп чоруунга чоргаарланмас аргам чок.

Чоокта чаа Сүт-Хөл кожуунун иштики херектер килдизинге ажилдап чораан ынак дунмам аныяк чаш назынында ынак авазы, кады төрөөннери, ынак эжи болгаш чаптанчыг чаш ажы-төлүндөн албан-хүлээлгезин күүседип тургаш, дерзии өлүрүкчүлериниң холундан амы-тынындан чарыл-

ды. Шак бо улуг эгиттинмес чидириг биске, кады төрөөннеринге болгаш багай инвалид ававыска (карактары шуут көрбес кижичи) дыка аар-берге уржуктарны чедирип чор. Багай ававыс харназыны дөгүй берген (73 харлыг кижичи) болгаш оглунун ажыын ажып, чок болган хүнүндөн бээр ам бо хүннерге чедир ыглап-ла оарарын көргөш, кижичи баары саргыыр, ызы келир боор-дур.

Шак бо берге медээни бистиң даргавыс дыңнааш, биске, багай иешкилерге, моральдыг болгаш материалдыг улуг деткимчени көргүскенинге кижичи канчап черле өөрүвес боор. Антонина Иргитовна эвес болза, бистер, багай иешкилер, багай дунмамны сөөлгү оруунче-даа үдөп четтикпес турган боор бис.

Ынчангаш «Шын» солуну таварыштыр бистиң ынак оглуус Александр Сам-оолович Монгушту сөөлгү оруунче үдежи, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежи, моральдыг болгаш материалдыг улуг буянын көргүскен РФ-тиң ИХЯ-зының сайыды Б.В. Грызловка, ТР-ниң ИХЯ-зының ажилдакчылары: С.Ч.Оюнга, А.М. Айдың-оолга, Мөрен суму чагыргазының даргазы Антонина Иргитовна Кууларга болгаш Сүт-Хөл кожуунунун иштики херектер килдизиниң ажилдакчыларыга көргүскен дузасы дээш черге чедир мөгөйдивис.

Алефтина ЫНАЛАЙ,
Эрзиниң Мөрен суур.

БАДЫТКАДЫ

Чоокта чаа «Чедер» курортче хаптым. Ол хүн агаар-бойдустан кааң-аязы-даа аажок болду. Ак чоорганын шугланып алган, узун уйгуга алзыпкан ышкаш, чаптыла бергилээн калбак-калбак ховулар машинаның чоруундан ынаар-ла чыдып калдылар. Халдып олургаш, каш чыл бурунгаар шөлдерге чалгаан тарааларны, ховуларда хөөмейлээн комбайнарның чымыштыг үелерин карракча чуруп, боданып чорааш, машинаның өлейинге таалап ора, хенертен «чедип келдивис» деп үн дыңнааш, көрүп келдим.

Чараштыр туткан үш каят бажыңче кирип кээримге, чазык шырайлыг херээжен кижичи ээлдек хүлээп алгаш, дүштөки чем талонун бергеш, столовадан чемнеңид алырын сүмеледи. Чемнеңир черге кирип келгеш, кижиниң хөйүндөн арным изиш диди.

Бодум иштимде кижилер эвээш боор деп бодаан мен. Ындыг эвес, ол сезонда шупту 80 ажыг кижичи дыштанып турган болду.

Кежээ алдыгы сезоннун ажыдышыкыны болган. Улуг эмчи Валентина Доржуевна Ондар дыштаныкчыларга кежээниң байырлыг кезээн ажыткаш, кол сагыр ужурулг чурумнарны тайылбырлап, курорттун ажилдакчылары-биле таныштырды. Ооң соонда боттарының белеткээни солун концертин дыштаныкчыларга бараалгатты. Ырлап-даа, хөглөп-даа, ажилдап-даа билер кончуг демниг коллектив деп чүвени бадыткады.

Ында ажилдап турар эмчилерниң аарыг кижилерге кичээнге дейли аажок деп чүвени кижичи дораан эскерер. Эң ылаңгыя малгаш-биле чинээр аныяк эмчи Шолбан Сергеевич Монгушту

улус дораан чугаалажы бээр чораан. Ток-биле чинээр-черде Елена Допуй-оолду, улгады берген-даа болза, адак-бышкаа чийк, хөглүг баштак гидромассажист Эдиски Чорбаевна Куулар оларга кижичи канчап өөрүвес боор. Ырлап турда бирле артист, чон-биле калдыг-даа чугааны тып алыр, биче сеткилдиг, дузааргак, бөдүүн ие, эмчи Любовь Санааны онзазынып эскердим. Уран чүүл удуртукчузу, хей-хөй ырларның автору Владимир Серениң удуртулгазы-биле янзы-бүрү солун кезээлер курортка эрткилээн. Тывада билдингир, херээжен композитор, дөргөн ажыг ырларның автору Алена Иомужал-биле ужуражылга-кежээ база солун болган.

Чемни кижичи чүү деп бактаар бооп, шуут онза. Поварлар шуптузун аныяктар, харын-даа солундаа. Дериг-херексели бо үениң дивес бе.

Ирина БЮРБЮ.

Сөөлгү шакта

- ◆ РФ-тиң Президентизи В.Путин Красноярск крайга албан-чоруу кылганының соонда, Иркутск областа ужуп чедер берген болгаш кадыны, уругдары-биле кады Байкал хөлдүн мурнуу талазынга каш хонукта шөлээзин езуугаар дыштаныр.
- ◆ РФ-тиң метеоалбаны профессионал байырлалын эрткен дыштаныр хүнде демделгээн. Даарта агаар кандыг болурул? Маңаа тодаргай хары алыр дээш четтикпес ийик бис. Булут бедик, сылдыс чидиг хүн даарта болур, кымның шын айтырын көргөй-ле бис.
- ◆ Делегейиниң өкпе аарыгына удур демисел хүнүн хей чурттарга демделгээн. Кызыл хоорайның Арат шөлүнге көжүп чоруур шинчиер машина-биле келген эмчилерге хей кижилер шинчиткен.
- ◆ СПОРТ. Фигурлуг чунгулаашкыга делегей чемпионнадынга Россияның төлээлери Ирина Лобачева болгаш Илья Абербух спортчу танцыга, а Саульская чааскаан чунгулаарынга делегей чемпионнары аттарны алган.
- ◆ РФ-тиң Президентизи В.Путин ийи хүнүн албан-чоруун кылып, Красноярск крайда келген. Сибирьде эң улуг девискээрниң чонунун социал-экономиктиг айтырыын шийтирилээри – албан-чоруунун кол сорулгазы. Крайның соңгу чүгүнде янзы-бүрү бүдүрүлгелерниң, ооң иштинде «Североникель» деп

Россияда эң хөй үндүрүгнү төлөп турар коллективтиң ажылын ол көргөн. Красноярскиге крайның эрге-чагырга удуртукчулары-биле бо айтырыгларның кол утланышыкынарны тодараткан.

◆ РФ-тиң Чазаның ээлчеглиг хуралыга чуртка автоиндустрияны 2010 чылга чедир хөгжүдериңи айтырыын чугаалашкан. Хөгжүлдө концепцияын үлетпүр сайыды Илья Клебанов дыңнаткан. Моон соңгаар Россияга делегей рыногунга адааннажылганы кылып шыдаар чаа машиналарны бүдүрерин көргөн. Даштыкы чурттардан садып ап турар эдилелге турган машиналарга үндүрүг онаарын улгаттырары чайлаш чок апарган. Чижээ, бир чыл эдилээн даштыкы машина садып алганнарга 25 хуу, үш чыл эдилээн эрги машина садып алганнарга 30 хуу немелде үндүрүгнү онаарын бо-

дап турар, бо талазы-биле хоойлу төлөвилелин ажилдап кылып турар.

◆ РФ-тиң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары В.Рущайло грузин-абхаз чөрүлдээлерниң чепсектиг месилдежишкнчө шилчип болурунун айылынга холбаштыр тускай меделелди кылган.

◆ Мусульманнарның часкы, Чаа чыл байырлалы – Навруз шагаазын делегейиниң хөй чурттарынга демделгээн. 8 муң чыл бурунгаар тывылган бо байырлалда чинге-тараадан кылган чем аймаан чиирин ыдыктаан. Чер болганга чоннун массалыг селгүүстээшкннери, оюн-тоглаа, спортчуг мөөрейлер болгулаан.

◆ АКШ-тын президентизи Джордж Буш Перуга албан-чоруу кылып кээриниң бүдүүзүндө ол чурттуң найысылалы Лимага ийи күштүг чазылдырышыкын бол-

ган. Хей кижилер балыгланган, санын тодаратпаан эвээш эвес кижичи амы-тынындан чарылган. Чөңгээ бооп турза-даа, Д.Буш албан-чоруу кылырын дыңнаткан.

◆ Сахалинде секундада 25 метр дүргөн күштүг хат-шуурган улуг каражаны тургускан: дип биле ортулук аразының агаар, далай харылтаазы болгаш Ванино-Холмск аразының паром кежи үзүлгөн.

◆ Ульяновск областа уруглар албан черлеринче чылыг дамчыдарын соксаткан. Энергетиктер чылыг өртөөн төлөвзүн дээш чаш уругларны берге байдалга таварыштырган. Уруглар албан черлеринге 1 кварталда энергетиктерге ерези 300 млн. рубль четкен.

(Агентилелдер медээлеринден).

Чаа хоойлу езугаар НЕГЕЛДЕНИ КАЙЫЗЫ-ДАА САЛЫР

Февраль 1-ден эгелеп Куш-ажыл дугайында чаа хоойлу күштүг болуп эгелээн, ооң амыдыралда боттанып эгелээри ажылдакчыларга болгаш ажыл берикчилеринге кандыг эргелерни берип турарын республиканың профэвилелдер федерациязының даргазы Карбай-оол Хертекович ШАВЫРААДАН айтырып чеде бердим.

— Бо хоойлуңуң ажылдап кылырынга болгаш амыдыралга боттанырынга профэвилелдериниң үлүг-хуузу улуг. Ажыл берикчизи биле ажылдакчыларының аразында чарган дугуржулга кайы-даа таланың эрге-ажыын камгалаар. Дугуржулгада кирип турар негелделерни ийи тала бот-боттарынга эптиг кылдыр чарар. Ынчангаш ол негелделер күүсетинмес болза, кайызы-даа негелдени салыр эргелиг.

— Шаанда профэвилелдер күш-ажыл хоойлузунуң дептерлерин үлөп бээр чүве болгай, ам үлөвейн турлар деп номчукчулар бижип турар-дыр, силерде дептер-жигеш (брошора) бар бе?

— Тайылбырларлыг хоойлу-жудулга март айда үнүп келир. Ам дээрзинде силерге сунуптар дептержигеш чок-тур ийин.

— Ажылдап кирер кижик ажылының байдалын билбейн керээ чарып алгаш, ажылдап кирипкеш, күүсетинмес хире азы күүседире берге негелделерге чөпшээржипкен болза канчаарыл?

— Дугуржулга керээзин чартык чыл болгаш-ла түнээр, кызырылда азы немелделер кирир болза, ынчан эде көөр.

— Ажыл-агыйның «дыка чаагай кезээ» — шөлээ дугайында тайылбырдан берип көрүнерем.

— Шөлээниң кол хонуктары

24 турган болза, ам 28 апарган, анаа немей 16 район немелдези дээш, оон-даа аңгы хонуктар бар. Ынчан кээрге, шөлээ хонуу узаан, ооң мурнунда ажылче кирген кижик 11 айны ажылдааш, шөлээ үнер эргелиг турган болза, ам 6 ай ажылдааш, шөлээлеп болур. Дараазында чылдарда каш-даа ай болгаш шөлээлеп болур, база оон бир эки чүве шөлээниң 28 хонуун дыштангаш, ажылдап үнүп келир болзунза, арткан хонуун соонда дыштанып ап болур сен база ол ажыл хуннерин ажылдаан кылдыр санап бээр. Шөлээлээш 15 хонук чедир дыштанмаан кижини ажылче кыйгырып болбас.

— Акша-шалың дугайында хоойлуда чүү деп айтып турарыл?

— Эң бичии шалың амыдырап-чурттаарының кудуку деңгелинде куду болбас деп турар болгаш тускай тарифтерни разряд, категория аайы-биле көрүп каан.

— Дыштаның черлерже путевкалар кандыг апарганыл, Карбай-оол Хертекович?

— Ооң мурнунда соцкамгаладылга черлери бисче акшаны шилчидип турган болза, ам албан черлери путевкаларны боттары ажылдакчыларынга долу өртээ-биле садып бээр.

Айлаң ДАРЖАА
чугаалашкан.

Өртке удур албанның эргелелинде

ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРНЫ АРТТЫРАР

2002 чылдың январь 1-де РФ-тин Президентизи В.В. Путинниң Чарлы-биле Россияның ИХЯ-зының күрүнениң өртке удур албаны Россияның Онза байдалдар яамызының күрүнениң өртке удур албаны кылдыр эде адаттынып чаарттынган.

РФ-тин Онза байдалдар яамызының сайыды С.Шойгу күрүнениң өртке удур албанының кол эргелелин удурткучулары биле ужурашкаш, өртке удур албаның болгаш хамааты камгалал черлерин каттыштырганының сорулгазы өртке удур албаның дайынчы байдалын бедидери болгаш ниити бар аргаларын күштелдирери болуп турар деп чугаалаан. Ол ышкаш сайыт өртке удур албаны Онза байдалдар яамызынга каттыштырган дээрзинге таарзынмай, эвилелдээн деп сөсчө онза угланышкынын кылган.

Амгы үеде Россияда 12 яамы болгаш ведомство камгалакчы ажыл кылып турар кезектерлиг. Оларның ниити саны 800 муң кижик. Ынчангаш оларның ажылы чангыс аайлыг болуп турар. Ынчангаш күрүнениң камгалал албанының концепциязын тургускан. Ол концепция езугаар өртке удур албаны Онза байдалдар яамызы-биле эвилелдээн.

Тургустунуп келген байдалдан чурттакчы чон «01» телефонну туруп болур бе дээн айты-

рыгларны салып турар.

Анаа харыы мындыг: «01»-нин чангыс төптүг диспетчер албаны тургустунар. Ол ышкаш дувуренчиг байдалда долгаар дуза номерлери чоорту кызырлыр. Ынчалза-даа чонга билдингир «01» телефонну хевээр артар.

Бистиң республиканың күрүнениң өртке удур албанының тургустунганындан бээр төөгүзү улуг. Сергей Күжүгетович Тываның өртке удур албанының алдарлыг төөгүзүнге хамаарыштыр мынча дээн: «Ук албан черинде хөй чылдар дургузунда тургустунуп келген езу-чаңчылдарны бис тургуспаан бис, ынчангаш ону өскерттиргэвис чок. Сайыт болганымда ол эки езу-чаңчылдарны камгалап арттырар мен». Алдарлыг чангыс чер-чурттуувустуң чугаалаан чылыг сестери биске, өртчүлерге, улуг идегелди оттурган. Ол ышкаш сайыт, өртчүлерниң социал камгалалы, чигелделери хевээр артар деп чугаалаан.

Россияның Онза байдалдар яамызының күрүнениң өртке удур албанының Тыва Республикада Эргелели эвилелдешкенден бээр 2 ай дургузунда бодунуң мурнунда салган айтырыгларны чедишкенин күүседип турар.

Бо чылдың январь-февраль айларда күрүнениң өртке удур хайгааралының инспекторлары өрттерни болдурбазы-биле 1055

Тыва Республиканың Чазаа үрезин белеткээрин экижидер хемчеглер дугайында № 110 доктаалды 2002 чылдың февраль 26-да хүлээп алган.

Үрезин ажылын экижидер болгаш көдээниң бараан бүдүрүкчүлерин бедик шынарлыг үрезиннер-биле хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа:

Би-Хем кожуунда Тураның курсортучастогунуң болгаш Танды кожуунда «Сосновское» ДБА-ның баазазынга бедик шынарлыг (суперэлита, элита) тараа культураларын бүдүрер талазы-биле кол бүдүрүлгелерни тургузар дугайында:

Танды кожуунда С.К.Шойгу аттыг «Балгазын» дээр КУБ-туң, Би-Хем кожуунда «Кызыл тараачын» КАБК-ның болгаш Чаа-Хөл кожуунда «Шаңчы» колхозтуң баазазынга республиканың ажыл-агыйларынга садып-саарар дээди сорттуң үрезиннерин бүдүрер үрезин ажыл-агыйларын организастаар талазы-биле Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының саналы-биле чөпшээрешкен. Үрезиннерни бүдүрер болгаш сайгарар үрезин өстүрер ажыл-агыйларның удурткучулары бо талазы-биле чөпшээрелди алыр.

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың апрель 15-те №154 доктаалы-биле бадылаан тараа культураларының үрезиннерин бүдүреринге специализастаан бүдү-

рүлгелерниң даңзызын күш чок болдурган.

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республикага чер дээш аренда өртээниң кирип турарын контролдаар талазы-биле комиссияны тургузар дугайында № 107 доктаалды 2002 чылдың февраль 26-да хүлээп алган.

Тыва Республикага чер дээш аренда өртээниң кирип турарын контролдаар комиссияны тургускан, ооң составын бадылаан. Комиссияның дугайында Дүрүмнү бадылаан. Кожууннар, Кызыл, Туран, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайлар чагыргаларында чер дээш аренда төлевиринин кирерин өстүрер хемчеглерни алырын сүмелзэн.

Тыва Республиканың Чазаа ТР-ниң ИХЯ-ның 67 квартиралыг чуртталга бажыңының бирги ээлчээн ажылгалга хүлээп алган актыны бадылаар дугайында № 106 доктаалды 2002 чылдың февраль 26-да хүлээп алган.

Бо бажыңның 35 квартиразын ажылгалга кирип хүлээп алганы-биле ону «Коммунальщик» КУБ-туң эргезинче шилчиткен.

«Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүң реестрин бадылаар дугайында» Тыва Республи-

каның Дээди Хуралының доктаалының төлевилелин ТР-ниң Дээди Хуралыга чугаалажып көөрүбиле кирир дугайында № 77 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2002 чылдың февраль 26-да хүлээп алган.

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүңге хамааржыр бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлеринин реестрин Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1999 чылдың март 25-те № 187 доктаалы-биле бадылаан. Оон дараазында чылдарда кол реестрге кириген өскерилгелерни болгаш немелделерни Дээди Хуралдың 2000 чылдың октябрь 5-те № 771 болгаш 2001 чылдың ноябрь 29-та № 1265 доктаалдары-биле бадылаан. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүң чангыс аай реестрин тургузар сорулга-биле база 2000-2001 чылдарда кириген өскерилгелерни барымдалааш, Тыва Республиканың Чазаа «Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүң реестрин бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалының төлевилелин ТР-ниң Дээди Хуралыга чугаалажып көөрүбиле кириген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралыга бо айтырыгны чугаалажып көөрүңге ТР-ниң Чазаак төлээзинге ТР-ниң Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкараар талазы-биле күрүне комитетинин даргазының бирги ора-лакчызы В.В.Монгушту томуйлаан.

Конкурс

ТАЛАНТЫЗЫН КӨРГҮСКЕН

Эрткен субботада республиканың уран чүүл школазынга анык композиторларның II-ги республика конкурзу болуп эрткен.

Анаа Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурнуң, Көк-Тей школазының өөреникчилери, Кызылдың уран чүүл училищезиниң, Хову-Аксындан болгаш республиканың уран чүүл школазының өөреникчилери киришкен. Конкурса I-ги категорияның 12 хар чедир 6 кижик, II-ги категорияның 13 хардан 18 хар чедир 10, шупту 16 кижик киришкен.

Бо чылдагы конкурстуң онзагай чүүлү — жюри кежигүннери конкурста кирип турар уругларның аттары билбес, а олар тускай эмблемазында аттарының аайы-биле (музыка, жизнь, вдохновение, А-DUR, колобок дээш өске-даа) жеребевка тырткаш, ол езугаар боттарының чогааткан аялгаларына ойнаан.

Анык композиторлар конкурзунуң жюри кежигүннери: ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, музыковед З.К. Казанцева, композиторлар Сергей Бадр, Саая Бюрге болгаш жюри даргазы Новосибирск хоорайдан келген аалчы Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы Илья Иванович Александров олар уругларның көргүскен талантызын улуг сонургал-биле үнелеп илереткеш, шаңналдарны тывыскаан.

Түннелинде жюри даргазы Илья Иванович конкурстуң бүгүле киржикчилеринге, ооң башкыларына негелдеге онзагай чараш кылдыр белеткененин демдеглээш, бо хүн оларның

сеткилинге уттундурбас кылдыр артар болгаш моон-даа сонгаар кандыг музыка чогаадыры оларның боттарының эргезинде-дир дээрзин демдеглээш.

Тиилекчи болганнарның аразындан III-кү чергениң дипломун база 400 рубль, дириг чечек эдеринчилиг шаңналды Каа-Хем суурдан Анастасия Сергеевага, II-ги чергениң дипломун база акша шаңналын болгаш дириг чечекти Көк-Тей школазының өөреникчизи Айлана Донгакка, I-ги чергениң дипломун болгаш 600 рубльди база дириг чечекти уругларның музыка школазының өөреникчизи Чаяна Күжүгетке тывыскаан.

Ийиги категорияның тиилекчилеринге III-кү чергениң дипломун уран чүүл училищезиниң сургуулу Кургек Оксанага, II-ги чергениң дипломун база 500-500 рубльдерни Кызылдың уран чүүл школазының сургуулдарына болгаш I-ги чергениң диплому биле 600 рубльди Хову-Аксы школазының өөреникчизи Чувашова Аняга тывыскаан.

Конкурсту республиканың уран чүүл школазында метод-төптүн директору Чечек Кызыл-ооловна Сарыг-Хаа организастап эрттирген. Ниитизи-биле конкурс солун болгаш анаа келген аалчылар анык өзүп олурар композиторларның уран талантызын сонургап көргөннер.

Бистиң корр.

Чойганай САНЧЫТ.

Тыва Республиканың хоойлулары

Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң 2002 чылда бюджетиниң дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

1 чүүл. Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң 2002 чылда бюджетин орулгалар талазы-биле 274,9 млн. рубль түңге, чарыгдалдар талазы-биле 274,0 млн. рубль түңге, орулгалар чарыгдалдардан 0,9 млн. рубль түңге ажып турар кылдыр бадылаар.

2 чүүл. Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тыва Республика бюджетиниң 2002 чылда 274,9 млн. рубль түңгүг орулгаларын дараазында дөстөрүн күсели-биле доктаадыр:

	(млн. рубль)
2002 чылдың январь 1-де артканы	4,3
Девискээр фондузунче кири санаар уjurлуг кезээнге чаңгыс аай социал үндүрүг	75,6
Тыва Республиканың ажылдавайн турар чурттакчыларына медицинаның ыяап-ла камгаладылганына күрүне эрге-чагырганының хамаарышкан органның девискээр фондузунче шилчидер уjurлуг камгаладылга дадывырлары, шупту ооң иштинде:	195,0
Бай-Тайга кожуун	9,2
Барыын-Хемчик кожуун	9,3
Чөөн-Хемчик кожуун	13,3
Каа-Хем кожуун	10,3
Кызыл кожуун	15,5
Тере-Хөл кожуун	1,2
Мөңгүн-Тайга кожуун	4,2
Бии-Хем кожуун	7,6
Өвүр кожуун	6,2
Сүт-Хөл кожуун	5,1
Таңды кожуун	8,8
Тес-Хем кожуун	7,1
Тожу кожуун	4,1
Улуг-Хем кожуун	11,3
Эрзин кожуун	6,4
Чаа-Хөл кожуун	5,7
Чеди-Хөл кожуун	6,4
Кызыл хоорай	54,2
Ак-Довурак хоорай	9,1
Кирер өске-даа акша орулгалар	0,02

3 чүүл. Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң бюджетиниң акша-хөреңгилеринден 274,0 млн. түңгүг акша-хөреңгилерин 2002 чылда дараазында сорулгаларже:

	(млн. рубль)
1. Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң медицина талазы-биле ыяап-ла камгаладылганының девискээр программанын акшаландыраарына, шупту ооң иштинде:	261,8
1.1. Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының девискээр программанын күүседиринге ооң иштинде:	247,8
камгаладылганың өйлөп норма жыткан курлавырын тургузарына	20,7
1.2. Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң эргелеп-башкараар хүлээлгелерин күүседиринге	14,0
2. Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының талазы-биле Россия Федерациязының нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле көрдүнген чамдык хемчеглерни акшаландыраарына ооң иштинде:	12,2
2.1. Девискээрлерниң тускай сорулгалыг программаларының хемчээли-биле кадык камгалалының талазы-биле хемчеглерни акшаландыраарына	12,0
2.2. Өске-даа чарыгдалдарга рубльди шилчидер.	0,2 мун
Камгаладылганың нормада көрдүнген курлавырларын кириштир, акша-хөреңгилерниң чыл төңчүзүнде артканы рубль болур.	0,9 мун

4 чүүл. Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң саң-хөө талазы-биле акша-хөреңгилериниң камгаладылга талазы-биле нормада көрдүнген курлавырын 2002 чылда 20,7 млн. рубль кылдыр доктаадып айтыр. Айыткан бо акша-хөреңгилерни медицинаның ыяап-ла камгаладылганының девискээр программанын акшаландырып турда, айылдыг байдалдар туруп келген таварылгаларда курлавырлар каар болгаш саң-хөө талазы-биле хостуг акша-хөреңгилер болбас.

5 чүүл. Медицинаның ыяап-ла камгаладылга программасы езугаар медицина дузазын чедирериниң чурумун болгаш аргаларын Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың июль 27-де № 722 доктаалы-биле бадылааны, медицина талазы-биле ачы-дузаларга тарифтерни дугуржуп чөпшээрешкени езугаар Республика комиссиязы тодарадып айтыр.

6 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1340 2002 чылдың март 12.

Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбырының 2002 чылда бюджетиниң дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың февраль 20-де хүлээп алган.

1 чүүл. Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбырының 2002 чылда бюджетиниң орулгалыг кезээн 198,6 млн. рубль түңгүг, чарыгдалдыг кезээн 198,6 млн. рубль түңгүг кылдыр бадылаар.

2 чүүл. Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбырының 2002 чылда бюджетин 198,6 млн. рубль түңгүг орулгалыг кезээ дараазында дөстөрдөн үндезилеттинип тургустунарын доктаадыр:

	(млн. рубль)
2002 чылдың январь 1-де арткан кезээнден	0
Чаңгыс аай социал үндүрүг (дадывыр) түңгүден	80,0
Бүдүрүлгеге озал-ондакка таварышканда болгаш профессионал аарыглар-биле холбашкан таварылгаларда албан чорудар социал камгаладылга дадывырларындан	12,5
Камгаладылганының камгаладылга дадывырларының хуусаазын эрттирипкен өрезин чыып мөөңээринден	2,0
Ажыл-агыйның тодаргай хевирлеринге онааган орулгалардан фондуже кирип турар чаңгыс ай үндүрүг түңгүден	1,2
Кирер өске-даа орулгалардан	2,0
Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң бюджет иштиниң акша орулгаларындан	100,9

3 чүүл. Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбырының 2002 чылда акша-хөреңгизин дараазында сорулгаларже хуваап чорудар:

	(млн. рубль)
Дузаламчы акшалар (пособиелер) төлээринге, шупту ооң иштинде:	128,3
Күш-ажылды түр кылып шыдавазы дээш олардан:	64,0
Бүдүрүлгеге озал-ондакка таварышканда болгаш профессионал аарыглар-биле холбашкан таварылгаларда ижиниң чораанда болгаш божаанының соонда	20,0
чаш уруу 1 хар 6 ай четкиже ажаап карактаары дээш	19,3
Чаш уруг төрүттүнгенде	20,6
Хөөржүдүлгеге көрдүнген социал дузаламчы акшаларның (пособиелерниң) болгаш магадылаттынган дуза чедирер даңзыда кирген өртектөрнүң орнун тургузарына	4,0
Дузаламчы өске-даа акшаларга (пособиелерге)	2,4
Ажылдакчыларның база оларның өг-бүлелериниң, ол ышкаш Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчилериниң кадыкшылын быжыглаарына болгаш санаторий, курорттарга эмнедири-биле путевкалар төлөвиринге	17,7
ооң иштинден:	
Уругларга Чаа чыл белектерин садып алырына	7,7
Уругларның кадыкшылын быжыглаарына	15,5
Чаңгыс удаа камгаладылга акшазын төлөп бээринге	1,0
Ай санында камгаладылга акшазын төлөп бээринге	17,4
Камгаладылга төлөвирин чедирери болгаш чорударына	0,5
Медицина, социал амыдырал талазы-биле болгаш профессионал ажылга дузалал, деткимче	2,0
Хуудустар белектер кылырына, тайылбыр-медээлиг ажылдарга камгаладылга активин өөредиринге болгаш шаңнап-мактап деткимче көргүзеринге	0,6
Социал талазы-биле ыяап-ла камгаладылганың база бүдүрүлгеге озал-ондак болур таварылгалардан болгаш профессионал аарыглардан социал талазы-биле ыяап-ла камгаладылганың чаңгыс аай информация	

системазын организаастаарына база башкарып чорударына
 2,1 || Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбырын ажылдадып, тударына | 12,0 |
| Өске-даа чарыгдалдар | 1,5 |

4 чүүл. Фондузунуң салбырының 2002 чылда бюджетиниң саарылгалыг акша-хөреңгилериниң чижек хемчээлин:

2002 чылдың апрель 1-де 38 130,0 муң рубль түңгүг;
2002 чылдың июль 1-де 35 199,0 муң рубль түңгүг;
2002 чылдың октябрь 1-де 47 649,0 муң рубль түңгүг;
2003 чылдың январь 1-де 41 424,0 муң рубль түңгүг кылдыр доктаадыр.

Саарылгалыг акша-хөреңгиниң чижек хемчээлинде акша-хөреңгиниң артышкыны хостуг болбас.

5 чүүл. 2002 чылда фондузунуң салбыры биле камгаладылга дадывырының төлекчилериниң аразында чардынган дугуржулгаларга үндезилээш, төлекчилерниң саң-хөө байдалын өөренип көргөш, бир эвес ол төлекчилер хүн бүрүнүг чорудар уjurлуг төлөвирлерин өй-шаанда төлөп турар болза, бүдүрүлгеге озал-ондакка таварышканда болгаш профессионал аарыгларга хамаарыштыр фондузунуң салбырларына албан чорудар шилчидилгелер өрезиниң түңгүг, хуусаазын узадып азы үзүктөп тургаш төлээрин чөпшээрээр эргени фондузунуң салбырлары камгаладылга дадывырларының төлекчилеринге берип болурун доктаадыр.

Үстүндө айыттынган дугуржулгаларның көрдүнген үезиниң иштинде, бүдүрүлгеге озал-ондакка таварышканда болгаш профессионал аарыгларга хамаарыштыр фондузунуң салбырларына албан чорудар шилчидилгелер өрезиниң түңгүгүн хөөлөп немей санаваз.

6 чүүл. 2002 чылда ажылчыннарның база оларның өг-бүлө кежигүннериниң кадыкшылын быжыглаарына болгаш санаторий, курорттарга эмнедириңге путевкаларның өртөөн долузу-биле азы кезиин төлээрин албан чорудар социал камгаладылга акша-хөреңгизинден үндүрерин, Россия Федерациязының девискээринде турар санаторий-курорт албан черлеринге чаңгыс кижиге хамаарыштыр санаторий-курорт албан черинге 24 хонуктан хөй эвес турары дээш саналгадан бир хонукта 420 рубльди төлээрин доктаадыр.

Санаторий-курорт албан черлеринге эмнедириң уламчыларда, чүгле чыдып эмнеткениниң соонда, путевкаларның өртөөн долу хемчээлдиг төлээр.

7 чүүл. 2002 чылда путевкалар өртөөн долузу-биле азы үзүктөп төлээр чарыгдалдарны албан чорудар социал камгаладылга акша-хөреңгизинден үндүрерин доктаадыр:

Бүдүн чыл дургузунда ажылдап турар уругларның санаторлуг кадыкшылга лагерлеринге, лагерлерге 24 хонуктан хөй эвес турары дээш, чаңгыс уругга хамаарыштыр саналгадан 300 рубльди;

уругларның хоорай даштында стационарлыг кадыкшылга лагерлеринге, өөреникчилерниң чайгы дыштанылганының үезинде, лагерге 24 хонуктан хөй эвес турары дээш, чаңгыс уругга хамаарыштыр саналгадан 132 рубль доктаадыр.

Өөредилге килдистериниң организаастап турары уругларның хүндүскү кадыкшылга лагерлеринге, өөреникчилерниң чайгы дыштанылга үезинде, лагерге 21 хонуктан хөй эвес турары дээш, Тыва Республикага ол өйде туруп турар өртектөр барымдаалап, хүнде 2-3 катап чөмненирин организаастаарына кирир аш-чөм өртөөн албан чорудар социал камгаладылга акша-хөреңгизинден төлээр.

8 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1356

2002 чылдың март 12.

2002 чылда Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының 2002 чылда бюджетиниң дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

1 чүүл. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының 2002 чылда бюджетин орулгалар база чарыгдалдар талазы-биле 1164,7 млн.рубль түңге бадылаар.

2 чүүл. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының 2002 чылда бюджетиниң орулгаларын дараазында кирер дөстөрнүң:

(млн.рубль)

Күш-ажылчы пенсияның баазалыг кезээн төлээри-биле федералдыг бюджеттен кирер чаңгыс аай социал үндүрүгнүң түңнериниң	280,3
Күш-ажылчы пенсияның камгаладылгага кезээн төлээри-биле Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырынче кири санаар камгаладылга дадывырларының түңнериниң	223,5
Күш-ажылчы пенсияның мөөңнеттинип чыгыр кезээн төлээри-биле Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырынче кири санаар камгаладылга дадывырларының түңнериниң	31,0
Доктаадып айыткан төлевир хевирлиг камгаладылга дадывырлары	8,8
Хуусаа бетинде пенсияларны төлээри-биле Улусту ажилга кириер күрүне фондузунга эгидери	0,4
Хуусаазын эрттирипкен өрени чып мөөңнээри	40,8
Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң акша-хөрөңгилериниң рубль күсели-биле тургузар	579,9 млн.
Шупту рубль	1164,7 млн.

3 чүүл. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының акша-хөрөңгилерин 2002 чылда дараазында сорулгаларга:

(млн.рубль)

Күш-ажылчы пенсияның бааза кезээн төлээринге	418,1
Күш-ажылчы пенсияның камгаладылга кезээн төлээринге	596,1
Күрүнениң пенсия хандырылганының талазы-биле пенсияларны болгаш пособиелерни төлээринге	106,6
Пенсия фондузунуң салбырын ажилдадып тударынга	41,4
Ооң иштинде:	
ажыл төлевиринге немей санаары-биле	28,2
хүн бүрүнүң материалдыг чарыгдалдарынга	9,2
үр үеде ажилгаар чүүлдерни садып алырынга	2,6
капитал септелгеге	1,4
тускайлаң четту организастаарының талазы-биле хемчеглерге, автоматчыткан информастыг системаны деткиринге	2,8
Шупту млн.рубльди угландыгар.	1164,7

4 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай №1344
2002 чылдың март 12.

“2001 чылда Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тыва республика фондузунуң бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың 2001 чылдың апрель 25-те № 992 Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

1 чүүл. “2001 чылда Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тыва республика фондузунуң бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың 2001 чылдың апрель 25-те № 992 Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни база немелделерни кириер;

зын акшаландыраары” деп сөстөрнүң соонга “230,3” деп чурагайны “127,7” деп чурагай-биле солуур;

бо чүүлдү дараазында “нормахыткан 0,7 деп камгаладылга курлавырын кириштир, чыл төнчүзүнде акша-хөрөңгилерниң артканы” деп уткалыг одуруг-биле немээр.

3) 7-ги чүүлдү ап кааптар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай №1338
2002 чылдың март 12.

“Тыва Республикада адвокатура дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың январь 31-де хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республикада адвокатура дугайында” Тыва Республиканың 1994 чылдың октябрь 26-да № 162 Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының органы бадылаар болгаш бүрүткээр”;

3) 4-кү чүүлдүң сески кезээнде “Тыва Республика талазы-биле юстицияның девискээр органы” деп сөстөрнү “Россия Федерациязының Юстиция яамызының чөпшээрээни-биле Тыва Республиканың Чазаа азы ооң бүрүн эргелиг кылдыр төлээлеткени Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының органы” деп сөстөр-биле солуур;

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай №1308
2002 чылдың февраль 8.

2) 4-кү чүүлдүң алдыгы кезээн дараазында эдилге-биле бижиир: “Болчукчулар коллегиязын тургузар дугайында саналды (Уставты болгаш хамаарышкан документилерни) Россия Федерациязының Чазаның чөпшээрээни езуугаар Тыва Республиканың Чазаа азы ооң бүрүн эргелиг кылдыр төлээлеткени

Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле Девискээр салбырының 2001 чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаар дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

1 чүүл. Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле Девискээр салбырының 2001 чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетун орулгалар талазы-биле 140,4 млн.рубль түңге база чарыгдалдар талазы-биле 140,4

млн.рубль түңге бадылаар.

2 чүүл. Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле Девискээр салбырының бюджетинге кирер орулгалыг кезээниң күүселдезин дараазында кирер дөстөрдөн:

(млн.рубль)

2001 чылдың январь 1-де акша-хөрөңгилериниң шилчип келген артыындан	0,7
Чаңгыс аай социал үндүрүгден	77,3
Бүдүрүлгеге озал-ондактыг таварылгалардан социал талазы-биле ыяап-ла камгаладылганынга дадывырлардан	9,9
Хуусаазын эрттирген өрени мөөңнеп чыгырындан	3,0
Ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринден онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүгнүң түңүндөн	0,5
Кириер өске-даа акша орулгалардан	1,0
Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң акша-хөрөңгилеринден тургустунган орулгалыг кезээниң күүселдезинден	48,0

млн.рубльге бадылаар.

3 чүүл. Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле Девискээр салбырының чарыгдалдарын дараазында:

(млн.рубль)

Пособиелер төлээринге	102,0
Ооң иштинде:	
Тур када ажыл кылыр аргазы чокта дуза	53,9
Хөрээжен кижжи иштиг чораанда база божупканда дуза кадарынга	18,7
Бичии уруу бүдүн чартык хар четкижеге ону ажаап азыраарынга	14,5
Бичии кижини божаан таварылгаларда дузалаарынга	13,4
Хөрөжүдүлгө, орнукушудулгага социал дуза чедиреринге	1,1
Дузаламчы өске-даа акшалар бээринге	0,4
Санаторий-курорт эмнээшкенинге	
путевкалар өртөөн төлээрияге	9,5
Бичии уругларны кадыкшыдарынга	11,0
Камгаладылга төлевирин ай санында бээринге	8,9
Хары угда чаңгыс удаа камгаладылга төлевиринге	0,6
Камгаладылга төлевирлерин чедирип база чорудуп бээринге	0,1
Эмнелге, социал болгаш профессионал талазы-биле эмнеп быжыктыраарынга база амьдырал болгаш мергежил талазы-биле	
дуза чедиреринге	0,4
Бланк-хуудус продукциялар белеткээринге	0,1
Солуннар талазы-биле ыяап-ла камгаладырының чаңгыс аай медээ (информация) системазын база бүдүрүлгеге озал-ондактыг таварылгалардан камгаладырының системазын организастаарынга болгаш ону чорударынга	0,1
Фондунуң Девискээр салбырын ажилдадып тударынга	7,6
Өске-даа сорулгаларга 0,1 млн.рубль чарыгдалдарны бадылаар.	

4 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай №1354
2002 чылдың март 12.

“Юридиктиг эргелиг албан чери тургуспайн, сайгарлыкчы ажил-чорудулгага онааган ажил-чорудулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың январь 30-де хүлээп алган

1 чүүл. “Юридиктиг эргелиг албан чери тургуспайн, сайгарлыкчы ажил-чорудулгага онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында” Тыва Республиканың 2000 чылдың август 16-да № 667 Хоойлузунга (2000 чылдың декабрь 18-те № 826 хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер-биле) дараазында өскерилгелерни кириер:

хуузу хемчээл-биле” деп сөстөрнү “15 хуузу хемчээл-биле” деп сөстөр-биле солуур.

3. 7-ги чүүлдүң 1-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижиир:

1. үндүрүг төлекчилериниң төлеп турары чаңгыс аай үндүрүгнүң түңүн Тыва Республиканың бюджетинче болгаш тус чер бюджеттеринче дараазында хемчээлдер-биле.

1) Тыва Республиканың бюджетинче чаңгыс аай үндүрүгнүң ниити түңүнүң 50 хуузу;

2) ооң девискээринге сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырып турар муниципалитет тургузуунуң бюджетинче чаңгыс аай үндүрүгнүң ниити түңүнүң 50 хуузу шилчидер.

2 чүүл. Бо Хоойлу 2002 чылдың январь 1-ден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай №1317
2002 чылдың февраль 7-зу.

1.1-ги чүүлдүң бешки кезээнге: бирги абзацта “күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларынче төлевирлерни, а ол ышкаш” деп сөстөрнү ап кааптар;

4-кү пунктуу ап кааптар, а 5-ки – 9-ку пунктуларны тус-тузунда 4-кү — 8-ки пунктулар деп санаар;

7-ги пунктуда “олча-ажык үндүрүүн” деп сөстөрнү “орулгаларга үндүрүгнү” деп сөстөр-биле солуур;

8-ки пунктуда “олча-ажык үндүрүүн” деп сөстөрнү “хуу кижилерниң үндүрүүнге” деп сөстөр-биле солуур.

дараазында: 9) “чаңгыс аай социал үндүрүг” деп уткалыг 9-ку пункт-биле немээр.

2. 5-ки чүүлдүң 1-ги пунктузунда “20

ОНЗАГАЙ ҮНҮН

Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы Владимир Седипович Серен-оолдун тыва уран чүүлге, тыва чогаалга кириген үлүү улуг, ооң чогаалдыкчы ажылының хей талалы чонга билдингир: актер, шүлүкчү, шиичи, прозачы, очулдурукчу, журналист.

Ол 1942 чылдың март 14-те Өвүрүн Торгалыныга төрүттүнген. Ооң төрөл бөлүүнүк үк төөгүзүндө Тываның Улустун чогаалчылары: С.А. Сарыг-оол, В.Ш. Көк-оол олар база кирип турар. В.Серен-оол Улуг-Түлүштерниң аймаандан (С.А.Сарыг-оол база) үнген дээрзин З.Б. Самдан ол аймактың ук ызыгуур даңызын тургузуп тургаш шынзыткан. Черле ынчаш Торгалыг деп черге чогаал талазы-биле онзагай салым-чаянныг кижилер төрүттүнгени амгы салгалга тывызык бооп артпышаан.

Сураглыг критик А.К.Калзан тыва чогаалчыларның салгалдарының дугайында бижип тургаш: «Чеденги чылдарның эгезинден сонгаар чаа поэктиг талантылар депшип үнүп келген. Эстафета оларның идегелдиг холдарынче дамчаан. Баштай А.Даржай, В.Серен-оол, К.Черлиг-оол, М.Доржунун аттары шүлүккө хандыкшылдыг кижилерге билдине берген» — деп бижээн.

Тыва чогаалчыларның үшкү салгалына хамааржыр шүлүкчү В.Серен-оол — тос номнун автору, оларның алдызы — шүлүк чыындьлары: «Сыгыт», 1973 ч., «Солангы», 1977 ч., «Өгже чалалга», 1985 ч., «Белдир», 1993 ч. Орус дыл кырынга В.Серен-оолдун шүлүктөрүнүн очулгазы ийи номга үнген: «Монолог солнца» (Кызылга) база «Почерк любви» (Москвага). Чечен чугаалар база новеллардан тургустунган «Хээлиг истер» деп «хоолаан» тоожу (орустап «Обрамленная повесть») 1989 чылда үнген. Оон өске проза чогаалына хамааржыр «Эзир» болгаш «Дага» деп чечен чугаалары «Улуг-Хем» сеткүүлге парлатынган.

В.Серен-оолдун шиелери «Сөөскеннер чечектелип турда» деп бир шиизиниң ады-биле адаан ном кылдыр үнген. Ында алды ши («Оруктар, оруктар», «Сөөскеннер чечектелип турда», «Дойлаашкын», «Дарыймаа», «Күдер аңчы», «Хөөннер») база «Чааскаан» деп монолог-рассказ кирген. Оон өске «Эне-Сай Мер-

ген» деп шүлүктээни ши база «Сагызынның чанчык» деп чаа бижээн, парлалгага үнмээн шиизи бар. Ч.Айтматовтун «Хүннүң дурту чүс чыл ажыг» деп романын В.Серен-оол шиизидип очулдурган. Ола авторнун «Чингис-Хаанның ак булуду» деп чогаалын шиизиткен. Ук шиилерни тыва көрүкчүлөргө театр артистери бараалгаткан.

В.Серен-оолдун «Каң-Кыс» деп маадырлыг тоожу-тоолун орус дылче А.Преловский очулдурган. Ол ном ийи дылга 1991 чылда үнген.

В.Серен-оол тыва дылче элээн каш чогаалдарны очулдуруп, чонга бараалгаткан: С.Могилевскаяның «Оолдун ады Максима» деп тоожузу, Ж.Б. Мольерниң «Тартюф» деп шиизи, М.Тикамацунун «Ынакшааннарның амы-тынның четтингени» деп шиизи, У.Гаджибековтун «Аршин мал алаң» деп шиизи дээш, оон-даа өске. Ооң бодунун шүлүктери орус, якут, алтай дылдарже очулдуртунган.

Ам В.Серен-оолдун «Белдир» деп аттыг шүлүк чыындызынга хамаарыштыр бодалдарым илередиин. Шүлүк чогаалының сайзыралына база бир чада болур чүүл — шүлүкчүнүн чогаалдыкчы дилээшкениери болур дээрзи билдингир. Ооң мурнунда чылдарда тыва шүлүкчүлөргө хевир талазы-биле чогаалдыкчы дилээшкениери ховар эвес чүүл турган болгай. Чижээлээр: К-Э.К. Кудажының «хөөнелери», А.Даржайның «сайзанактаан шүлүктери» база «арбаннары», А.Уержааның «хээлери», Ю.Кюнзегештин «ожук даштары» болгаш өске-даа.

В.Серен-оолдун «илиглери», «сөөмнери», «карыштары», «кырылары», «төш чартыктары», «кулаштары» — мээң бодалым-биле, шүлүктөрү бөлүктээриниң база бир аргазы хевирлиг. Өске шүлүкчүлөр тема аайы-биле бөлүктээр азы циклдерге чарар болза, В.Серен-оол шүлүктөрүниң хемчээлин колдуунда-ла узунунун хемчээлин илередир сөстөр-биле бөлүктээн. 1993 чылда В.Серен-оол ол

дугайында: «Сөөлгү үеде улустун аас чогаалынче эглип, кол үндезинивис ында деп ынаар угланып ажылдап турар кижимен» — деп «Болчаг шагы» деп дамчыдылгага чугаалаан. Ук шүлүк хевирлериниң аттарына хамаарыштыр В.Серен-оолдун бодалы ол-ла дамчыдылгага дыңналган: «Мен бодаарымга, черле кандыгдаа национал литература бодунун чогаал хевирлерин бодунун дылгына адаар болза, чедишкенинг болур деп бодаар мен». Бо чүүл В.Серен-оолдун чингине тыва шүлүк

Мында философчу бодал — ак биле караның кезээде кады чоруурун илереткен.

*Улуг-Хем терең-даа болза — дүттүт,
Улуг Таңды бедик-даа болза — баштыг.*

Чүү-даа чүве төнчүлүг, а төнчүлүг болганда — уткалыг деп бодалды автор ук овор-хевир дузазы-биле илереткен.

Мерген бодалдарны — амыдыралдың мерген угаанын кыска шүлүккө, аткан ок дег чиге илередири белең эвес дээрзи билдингир. «Чөөн чүк поэзиязының яңы-бүрү хевирлерин болгаш шынарларын айыдып турар. «Ол чүүл В.Серен-оолга шүлүк чогаалын делгемчидир, философчу езу-биле көөрүнге дузалап турар» деп, 1971 чылда аныяк чогаалчылар хуралына С.В.Пюрбю демдеглээн» — деп, «Шын» солунга 1977 чылда Ч.Ч. Куулар бижээн.

Номда онзагай черни «үш илиглер» ээлеп турар. Оларның аразынга, мээң бодалым-биле, езулук ожук даштары деп жанрга хамааржыр болур шүлүктөр барын эскерип болур. Чижээлээр:

*Чаа, чараш, чаагай чүүлүн
шаңнакчызы —
Час-даа болза, чаныштарда
чурттагаланың
Чамдык чүүлүн олча кылдыр
хойлапкаш баар.*

*Богда бурган буянын бол,
Болчукчу эвес, шииткекчи.
Боданганы — ботка херек.*

«В.Серен-оол — лирик. Ооң лириказы философчу хөөнүг, бодалы оккур, сөзү дээштиг» — деп, С. Майнак «Сеткилиди хайныктырып келир» деп чүүлүнде демдеглээн.

«Дөрт илиглерден» (дөрттээн шүлүктөр):

*Сеткилидин өңнери чол
Чечек ышкаш эвезил дээш,
Хилег, чеме онааванар,
Кижик хөңнү — хаттыг, чазыг.*

*Сеңээ телкеш, сылдыстарже холум
сунай,
Черим мени теп тур кылдыр бодай
бербе.*

Владимир Серен-оолдун чогаалдыкчы дилээшкениеринге хамаарыштыр

хевирлериниң дөзезин чогаалдып тургузар, чаартылга кирир күзелин көргүскөн./

«Чаңгыс илиглер» деп бөлүктө чаңгыс одуруг мерген бодалдар чыып каан. Мээң бодалым-биле, бо чоннун үлегер сөстөринге демей одуруглар-дыр. Чижээлээр, «Чааскаан ора, сагыжың хынан» база «Сагыш багы — салым багы» — чоннун үлегер сөстери болгай. В.Серен-оолдун чаңгыс илиглеринден демдеглексээним илиглер:

Уран сөстен угаан сергээр.

*Ынакшылды ынакшааштың ыңчан
билер.*

Артык дашка — алдагал.

«Ийи илиглер» үлегер домактардан укталган:

*Мерген угаан чырык черге чурттал
чорда,
Мелегейлер хөлөгө бооп кады чоруур.*

«КЕЖИКТИГ ОРУУМ»

• Романдан үзүндү •

(Төнчүзү, Эгези № 11, 34
«Шында»).

Чаңгысклассчылары кирип келгени дег, шупту кады чорупканнар. Кежик-кыс өөрүн үдеп, кудумчу бажынга чедир кады кылаштааш, улаштыр чорупкан. Канчангаш көөр дээрге, мооң мурнунда тараа кургадыр, сорттаар элеваторнун сомазы артканын эскерип каан. Ийе, маңа эвээш-биче-даа болза, тарааны кургадып болбаазы-раткаш, күрүнеге дужаап турган. Машина-техника база эвээш эвес турган ажыл-агый-дыр. Маңаа чүгле машиналар, дөө ол гараж-ка чүгле тракторлар, комбайннар турган. Ам ында элеш дээр чүве чок. Чеже-даа машина кире бээр гаражтарының чүгле ханалары артып калган. Сактырга-ла маңаа улуг тулчуушкун болуп, күчүлүг бомбалаашкын эрткен чүве дег. Тудугларның баштай-ла шилдерин улус ушту берген. Ооң соонда сонга, хаалга, чылдылга батареялары, мастерскаяның хей санныг моторлары кижилер холунга баргылаан. Ам тудугларның дээбирлерин сокоп, көрүм кран-биле өскээр чүдүр-болуп эгелээрден. Шынап-ла, дайын дег чурумал ооң Кызыл хоорак

караанга көзүлгөн.

Тывага ангор өшкү, меринос хойнун эки шынарлыг дүгүн хейнү кыргып ап, тарааны база шыдавыже ажаап ап чоран ажыл-агый бөгүн бо-дур. Суурда ам «Биип!» кылдыр медээ берип, ажылче далажып маңадып турар күрүне машина-балгады төнгөн. Чоннун хей кезии аштап эгелээн. Мал-маган тудар арга чок. Оор-ла, оор! Ат болган шаг. Шыырак дүжүт бериптер сугтатып шөлдөр ам ээнзиреп, кыар-сиген дуй үнүп, чамдык черлерде хендир-сиген кижик бажы-биле деңежи берген.

Амыдыраар арга херек чүве ыйнаан, суурда хендир-сигенден кара-таакпы кылырлар көвүдээн. Төптөн келген шагдалар үргүлчү кадарып турза-даа, кижилер дүн караңгысында хендир-сигеннеп аптарлар. Хендир-сиген чулуп алгаш, он ажыг кижик туттурган дээрзин Кежик-кыс дыңнаан. Чылы база шыырак, келдерел чок олуруп турарлар. Ооң кадында суурда чыгыттыг водка садып турарлар мырыңай эндерик. Өлүржүр-чидиржир чорук анаа-ла-бир кижик албас, ыт чивес чүүлдер-биле демей апарган.

Кежик-кыс чоокта чаа бомба дүшкөш, чүү-даа чок кылдыр

буступ калган чүве дег апарган тудуглар аразынга кылаштап келген. Мында хендир-сиген эндере үнгөн. Чүгле ооң бажы чок, кижилер чулуп апарган. Ам анаа коргунч болу берген. Улус көрзе чүү деп-даа бодаай-ла. Дүрген-не чоруптар дээш өрүкүдү көрдүнгөн. Сактырга-ла, бир черде кижик кылажының даажы дыңналган-даа ышкаш. Чүгле девидеп болбас. Бичии-ле корга бээр болзунза, сагыш арнып, бажыңны үжеп-даа болурлар. Бир эвес шагдаа кижик таваржы берзе, чүү дээрин боданып алган. Агроном эртемниг кижик-дир мен, тараа ажаар үе тургустунуп келзе, бо үптөп каапкан тудугларны септеп кылып алырын аргазын көрүп чор мен дигей-ле. Кылаш даажы чоокшулап кел чыткан. Азыгга дыңнаалап турарга, кадай кижик черден бир-ле оскунупкан чүвезин көрзүнгөн чүве ышкаш, чүгле караа шыпырааннаан. Суурда кадай кижини ол танып каан. «Хөм!» кылдыр чөдүргөн кижик өттүнгөн.

— Оок, кочаалайым! Кочаалайым даадым! Даңзы ашак сен бе? Сен бе даадым! Дазыл чаагың бажы! Ок, дадайым ай, уруум! Ашак бе дээш девидей берип-тир

мен — деп, кадай ам-на ортала-нып, Кежик-кысты топтап көре берген.

— Анаа, анаа, кырган-авай. Хенертен кижик көрүп кааш, меңей бердирер бе? Бо буступ калган тудуглар көрүп чоруурум ол ышкажыл — деп пөс хавын чажыра тудуп чадап турар кадайны чүнү-даа көрбөөн кижик хевир кирип оожуктурган.

— Хугбай, дазыл чаактыг чүвени көрдүң бе, кызым? — деп дүвүнде чашпан бажы тырып алган пөс хавын ол артынче чажыра туткан.

— Кайызы ирги? Көрбөдим, кырган-авай — деп, Кежик-кыс далашкан кижик болуп харыылаан.

Чаңгыс суур чурттажын Кежик-кыс таныр. Девидээш ынаачары ол ыйнаан, кадай ону танываан. Кежик-кыс бичии турда ол көргөн болбайн аан. Оон бээр элээн чылдар эрте берген. Сонгаар улуг хоорайга өөрөнип, хоорай чонунун, чонунун боорда, европейжилер хевин кеткен кысты ол белең кайын таныр ийик. Урууларының ачазы калган деп ол билер. Ада-езиниң үези кадай. Дазыл чаактыг Даңзы деп чүзү боор деп, ол кайгаан.

— Бо чүн канчап баргаш, алгырып туруп бердиң? — дигезе-ле,

шынап-ла, дазыл чаактыг, үнү артында аялгалыг, дикторлар болза кедергей уран дыңналыр, бо чурттут көдээ кадайга бодаарга, хөп-сыны хоорайжыргы, улуг шыыраа шары дег ашак бо кылаштап келген.

Бо ийи чүнү кылып чоранын Кежик-кыс иштинде билип каапкан.

— Эжи, уруум! Кырган-авай-биле кагдынган тудуглар көрүп чоруурувус ол-дур ийин — деп, диктор аялгазыг үнү-биле ашак чугаалаан.

— Мени хенертен көрүп кааш, кырган-авай меңей берди ышкажыл. Агроном эртемниг кижик мен. Шаанда тараа болбаа-зырадыр элеватор урелген боорга, ону көрүп чор мен. Байырыл! — дээш, Кежик-кыс дүрген-не чорупкан.

Бир эвес боларны тудуп алып болза, хапта хендир-сиген чыып алганнар-дыр. Боларның хайынга каттыжы берип болур-дур. Дүрген-не чоруптар-дыр деп, ол боданган.

— Уруум, ойт! Чыдыг чашпан чыып чоруур деп бодай бербе — деп, кадай ам-даа орталанмаан шинчилиг алгырган.

— Бо чүнү демей эдип турар, өөдежок хей сен. Чыдыг чашпан

Шыдыраа

“АК ТЕРГЕ” ШАҢНАЛ ДЭЭШ...

Март 20-22-де Кызылдың школадан дашкаар өөредилге төвүнге республиканың шыдыраа федерациязының “Ак терге” клубунун шаңналы дээш школачылар аразына маргылдаа болуп эрткен.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага алды кожуундан болгаш Кызыл хоорайдан 44 анык шыдыраачылар күжүн шенешкен. Маргылдааны швейцар система езугаар 6 назы-хар талазы-биле ийи бөлүккө чарган. Бичии бөлүктүн оолдарының маргылдаазына республика лицейинин 7-ги класының өөреникчизи Адыгжи Куулар тергидеэн, 6 сандан 6-ны алган. Дараа-

зында шаңналдыг черлерни Долаан Салчак (Кызыл), Аян Самдан (Шагаан-Арыг) алганнар, Бичии уругларның бөлүүнге Чаяна Чигжит (Тожу) республика чемпиону адын камгалаан, Юлия Оюн (Кызыл), Челээш Артына (Черби) шаңналдыг ийиги, үшкү черлерге төлөптүг болганнар. Улуг оолдарның бөлүүнге Кызылдан Алексей Жук (школа № 5) бирги черни алган, дараа-

зында шаңналдыг черлерни: Романов Игорь, (школа № 5), Чыргал Маады (Тожу) алганнар. Улуг уругларның бөлүүнге бирги, ийиги черлерни Шулуу Даржаа, Орлана Салчак (кайызы-даа Чадаана), үшкү черни Ай-Суу Кыргыс (Эрзин) алганнар. Тиилекчилерни хүндүлүг бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Николай ШИШИГИН.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Ажы-төлүнүн эргим авазы, уйнуктарының ынак кырган-авазы, дунмаларының ачылыг угбазы, өөреникчилеринин хүндүлүг башкызы, күш-ажылдың хоочуну, улус өөредилгезинин тергини — **Кара-кыс Назын-ооловна МОНГУШУН** 70 харлаан юбилейин улуг өөрүшкү-биле демдеглээр бис.

Силерниң кызыгаар чок чагай сеткиликер өзүп олар салгалды кижидип келгениңер, шыдамык чоруунар, деткимченер болгаш билишкениңер дээш улуу-биле четтирдивис. Эргим киживиске бьжыг кадыкшылды, чагай кежик-чолду, амырдышты, бистиң аравыска ам-даа сүмелекчивис, чоргааралывыс бооп чурттап чорууруңарны сеткиливис ханызындан күзедивис.

Хүндүткел-биле уруглары, төрелдери, өөреникчилери.

“ХЕНДЕРГЕНИН СЫЛДЫЗЫ”

Бо чылдың апрель 20, 21-де Чеди-Хөл кожуунун Ак-Тал суурнун К.Б.Монгул-оол аттыг көдээ Культура бажыңына

“ХЕНДЕРГЕНИН СЫЛДЫЗЫ” деп ЫРЫ МӨӨРЕЙИ БОЛУР.

18 хардан өрү назылыг ыраажылар 2 ырыны күүседир:

АПРЕЛЬ 20-де 11 шакта бирги ырызы,
15 шакта ийиги ырызы.
АПРЕЛЬ 21-де 11 шакта түңнел.

ДАДЫВЫРЫ 100 акша.

2002 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 29-31
ХҮННЕРИНДЕ

Тыва спортчулардан бир дугаар делегей чемпиону **АЯС ДАЙЫНОВИЧ СОЯНГА** алдаржыткан элээди оолдар аразына республиканың бокс маргылдаазы Эрзин суурга болур.

Тиилекчилерни тураскаал медальдар болгаш акша-биле шаңнаар:

Бирги чер дээш — 1000 рубль;
Ийиги чер дээш — 700 рубль;
Үшкү черлер дээш — 500-500 рубль.

ОРГКОМИТЕТ.

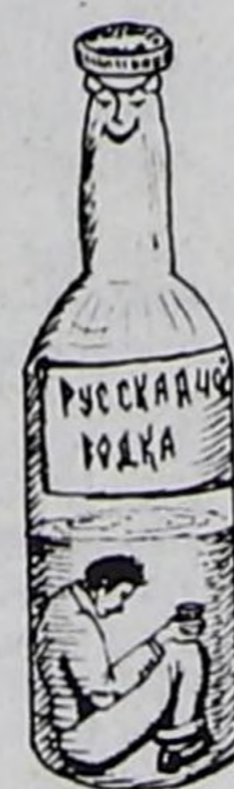
Читкенин барымдаалааш...

Борис Дыгындаевич Ондарга 1991 чылдың июнь 8-те тывысканы Кызылдың күрүнениң башкы институтун доосканының дугайында ФВ №251705 дипломнун читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

“Шын” солунну дамчыштыр

Өвүр кожуунга чурттап, ажылдап чораан бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Данил Седенович ООРЖАКТЫ** сөөлгү орукче үдээринге дузалашкан чоок төрелдеривиске база Мөңгүн-Тайгада, Ак-Довуракта почта, ясли-садик, эмнелге коллективтеринге, бүгү чонувуска четтиргенивисти “Шын” солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүн ишти, оолдары, уйнуктары.

“Араганы тигерге, аржаң үнер, аржаңны тигерге, коржаң үнер, коржаңны тигерге, хоран үнер” деп тыва чоннун бурунгу өгбелери бодунуң салгалына анаа эвес чагып чораан. Безин ол үеде хойтпак тиккен хүндүлүг акаалар аразына анык-өскөннерни тургуспас чораанын бо хүн-нерде хоочуннардан магадал-биле дыңнап чоруур бис.

Ол үе ам эрткен. Күзээн-не кижжи садыгдан водканы, кудумчудан “технарны”, “төнмесарыгны” суксадым-на дээш ижиңи чоруур апарган. Ону хоруур кандыг-даа барымдаа чок болгу дег, ынчалза-даа хоойлуда айыттыганын кижинин хостуг эргезин казывас дээш, арага-дарыны хөйниити черлеринге ижерин “чөпшээрел” каан деп болур.

Өөрүшкүзүн, кударалын арага-биле эмнеп, сагыжынга таарышпаан кижилер-биле кады арага ишкениниң түңнелинде, амы-тынынга чедип турар апарганывысты бот-боттарывыс ыткыр чугаалап турзувусса-даа, ол багай чаңчылдан уштунар дээш чадажып турар бис. Кижжи бүрүзү чүгле бодунуң дужун харап, “айыыл чүгле мени оюп чорза, ажырбас” дээн уткалыг сөстөргө кулактарывыс чаңчыга берген. Мооң уржуундан аар кем-херек үлгедишкени бо-ла болу бээр.

2001 чылдың март 27-де Барыын-Хемчик кожуунун Аксы-Барлык сумузунун Культура кудумчузунда бажыңның хериминиң иштинге бөдөй өггө Саинов Кара-оолович деп кижжи чурттап турган. Ол хүн анаа аалчы болуп, ооң күдээзи болур Мөңгүн-оол Хертекович Бадый-оол арага-дарылыг чедип келген. Арага ишкенинден элээн дыңзый берген Саинов Ывый-оол Бадый-оолга мынча дээн: “Бо кандаай кижжи сен, мээң дунмамны кадай кылдыр ап алгаш, мынчага чедир айтырып албаан”. Демгизи

агартынып чадап орда, каты ооң арнынче элээн каш шашкылап-каш, бажың иштинче киргеш, удуп чыдып алган. Ажынып хордаан Бадый-оол удур орунунун матразының адаандан бижек уштуп алгаш, удуп чыткан катының хөзээниң солагай талазынче бижектээн. Алган кемдээшкенинден Саинов Ывый-оол ол-ла черинге өлгөн. Бадый-оол кем-херек үлгедип алганын, арага бузу эсти бергенде, билип кааш, Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал сумузунда чурттап олар төрелдеринче чаштынары-биле дезип чорупкан.

Аңаа барган дораан-на төрел дунмазы болур Алик Хертек-биле

арны-бажы сүвүрлү берген, кижжи-биле чогушкан байдалдыг кирип келди. Оон Мөңгүн-оол удуп чыдып алган соонда, кады төрээн акым Алексей чедип келгеш, “Бо кижжи багай чүве кылып алган — дунмазын эндеп алган кижжи-дир” — диди. Оон бис Мөңгүн-оолду кайнаар-даа чорутпайн кадарып олурган бис”.

Ылап-ла эгезинден эки кижизидип, кадарып турган болза, ындыг коргунчуг үлгедиглер болбас турган боор.

2001 чылдың сентябрь 12-де Тыва Республиканың Дээди судунга судья А.К.Оюннун даргалааны-биле болган судка

Суд залындан

АРАГА. ООҢ УРЖУКТАРЫ

арагалап эгелээн. Арагадан ишкеш, албыс бодалга алзып, Алик Хертек Бадый-оолче чөңгээлеп мынча дээн: “Сен чүге мээң ачамны эттеп турдуң, ашак, сени мен эттээр кижжи мен”. Бадый-оол “Ам бо удаада чогуш үндүрбес-тир” деп бодал-биле даштыгаар үне берген. Алик Хертек ооң соондан үнүп келгеш, чыттыр октааш, арнынче каш удаа шашкылап эгелээн. Арай боорда хүрежип тургаш, Аликтин дыңзыг холдарындан адырлып ап шыдапкан. Хордаан Бадый-оол үженгеш, карманынга чораан бижээн уштуп алгаш, Алик Хертектин хөзээнче, дөңмектеринче каш удаа бижектеп өлүргөн. Ооң-биле держи өлүрүкчүнүң ужуралдары доозулган. Төрел дунмазын, катын өлүрүп алган кем-херек үлгедикчизиниң бижээн кудумчудан кирип келген Аяна С. дээрзи хавырып алган.

Ук херекке хамаарыштыр ооң акызы Ю.Х.Бадый-оолдун судка берген тайылбыры мындыг: “Мээң бажыңымга кады төрээн дунмам Мөңгүн-оол Хертекович Бадый-оол бичии эзирик чедип келгеш, “Дунмам Алик-биле чокшуп турдум, маңа бичии удуп, дыштанып алың” — деп

РФ-тин Кеземче хоойлузунун 105 чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле база 105 чүүлүнүн 2-ги кезээ-биле 1970 чылдың июнь 28-те Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурга төрүттүнгөн, 10 класс дооскан, шериг хүлээлгелиг, ажыл чок, бадылал чок өгбүлелиг Мөңгүн-оол Хертекович Бадый-оолду буруулуг деп санааш, 17 чылга хосталгазын казып шийткеш, шынгыг чурумнуг эдип-чазаар колонияже ялазын эрттирери-биле чоруткан. Ол ышкаш ында-хаая наркотиктиг бүдүмелдер тыртар деп илереткеш, колонияның нарколог эмчизинин хайгааралынга тургускан.

Араганың хайындан үнчүп-киржиңи чоруур төрелдер аразына кемниг-херек шак ынчаар болган. Ол кемниг-херектерни үлгеткен анык эр төрел-дөргүлүңге (бир эвес хүлээп алыр болза), бадылал чок кадайыңа (бир эвес өске кижжи-биле олуржуп албаан болза) чүгле 49 харлыг тургаш, ээп чанып келир. Ынчан үе эки талаже өскерилген турары магатчок.

Игорь ДАМДАК.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Нийтигел-политиктиг килдистер — 3-39-15, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер ерээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүнге ерзэн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.

Тираж 6417.
Чагыг 33.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомтединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып олур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.